

NEOLITIKUM

(i. e. 5500–2300)

Ha a jelenlegi fejlődési fokot az emberiség felnőttkorának vesszük, akkor a neolitikum a gyermekkornak felel meg, míg az ezt megelőző paleolitikum és mezolitikum csecsemőkornak számít. A neolitikum az a korszak, amikor az ember elindul az önállósodás útján, amikor elszakadni készül szülőanyjától – a természettől, amikor már nemcsak idomul a környezetéhez, hanem kezdi magához idomítani. A régészet egyik legnagyobbjának, V. G. Childe-nak a szavaival: a neolitikum embere gazdasági és tudományos vívmányai révén egy bizonyos ponton túl megszűnt a természet élősködője lenni, és tevékeny társává vált.

Hogy melyek voltak a változást hozó gazdasági és „tudományos“ vívmányok, az alábbiakban fogjuk egészen röviden összefoglalni. A felsorakoztatott tények nagy általánosságban az egész neolitikumra vonatkoznak, függetlenül attól, hogy ebben a korban addig nem tapasztalt nagyméretű divergencia, szerteágazó fejlődés indult meg az eszközök gyártási folyamatai és főleg egyes tárgycsoportok (agyagedények) díszítése terén. Az említett folyamat színesebbé, változatosabbá tette Európa kulturális képét, de egyúttal magában hordozta azoknak a különbségeknek a csíráit is, amelyek a későbbiek folyamán, egészen a mai napig érvényben maradtak, úgynevezett nyelv- és kultúrterületekre osztva kontinensünket.

Számos egybevágó adat alapján a régészek között az az általános vélemény alakult ki, hogy a földművelés és az állattenyésztés ismerete és gyakorlata a Közel-Keletről származik,

és onnan terjedt hol lassúbb, hol gyorsabb ütemben Anatólián és Görögországon, illetve Kelet-Balkánon keresztül a mi területeinket is érintve Európa többi területe felé. A vélemények azonban sohasem voltak osztatlanok, mivel a bizonyítékok nem alkottak olyan megbonthatatlan szövetet, amelynek a rései ne adtak volna indokolt lehetőséget más feltevések számára is. Annak az iskolának a képviselői, amely szerint a tudatos gabonatermelés elsajátításának nem feltétlenül egy helyen kellett történnie, a hatvanas évek végén nagyon komoly érveket kaptak D. Srejić ásatásai nyomán, akinek a Vaskapu-szorosban olyan kultúrát sikerült megismernie amely körülbelül 2000 évvel előzi meg az összes eddig ismert európai neolitikus kultúrát. A hordozói által kialakított gazdasági életforma mégis közelebb áll a neolitikumhoz, mint a mezolitikumhoz; már túljutottak a gabonatermelés kezdelein, és egyes állatok háziásítása is folyamatban volt.

Nem kell ezt úgy érteni, hogy a neolitikum terjedésének folyamata fordítva zajlott le a korábban elképzelnél, inkább arról van szó, hogy a délkeletről felhatoló új ismeretek nem voltak teljesen újak, és hogy a tagadhatatlan erős hatások egy, már megtermékenyített társadalmi és gazdasági közeget találtak a Kárpát-medence délkeleti bejáratánál.

A neolitikus gazdasági változás olyan nagy jelentőségű minőségi ugrást hozott, hogy egyes kutatók „neolitikus forradalom”-ról beszélnek. Ez talán túlzás, mert nem egyik napról a másikra vált az ember halász-vadász gyűjtögetőből földművelő-állattenyésztővé. Apró megfigyeléseit fokozatosan gyümölcsoztette, de már az első sikerek után rögtön tudatos szelekciót hajtott végre a gabona őseinek tekinthető növények, valamint a mai háziállatok ősei között; a mai gabonaneműek nem úgy jelentek meg, ahogyan mi ma ismerjük őket és a há-

ziállatok is jelentős fejlődésen mentek át, egy hosszan tartó válogatás végeredményét képezik.

A növénytermesztés bevezetésével folyt az állatfajták házasítása. Ma már kinyomozhatatlan módon némely közösségek ellenőrzésük alá vontak néhány arra alkalmas állatfajtát (kecske, juh, szarvasmarha), mert rájöttek, hogy ezeket nem minden esetben érdemes rögtön megölni, életben hagyva őket, húsukat lábón lehet tartósítani. Ezután már igazán nem volt nehéz rájönni, hogy a folyamatosan nyerhető tej és szörzet még az állat elpusztítását jelentő egyszeri hússzerzésnél is sokkal hasznosabb, hát még akkor, ha számításba vették, hogy az ellenőrzésük alatt levő állatok reprodukciós képessége tovább fokozhatja hasznosságukat.

Ezzel a két vívmánnyal megteremtődtek a legfontosabb feltételek az egy helyben való lakásra. Ez az új körülmény pedig további lehetőségeket nyújtott a további fejlődésre, egyben bizonyos serkentő követelményeket is támasztva az emberrel szemben.

Mindenekelőtt otthont, házat kellett építeni, ehhez gerendákra volt szükség – megalkotta a fa vágásához és alakításához szükséges kőbaltát, amelyet a vetés előtti földlazítás alkalmával is hasznosítani tudott. Szüksége volt egy olyan szerszámra, amellyel az érett gabonát szárától elválasztja – megalkotta a sarlót, amely egy félhold alakú ágból és ennek belső oldalába kellőképpen beékelt pattintott kovakőelekből állt. A lelőhelyeinken összegyűjtött apró kovaköveken ma is meg lehet figyelni, hogy melyik felük volt intenzív használatban, és melyik részük volt a fába ékelve, mert a használt részek tükörfényesre vannak csiszolva. Szükség volt továbbá olyan tároló edényekre, amelyekben veszteség és minőségromlás (penészedés) nélkül, valamint az állandóan jelenlevő rágcsálók ki-

zárásával lehetett a betakarított gabonát hosszú időn át megőrizni – megszületett hát az agyagedénygyártás korszakalkotó gondolata. Az agyagedény-művesség későbbi fejlődése a különféle felhasználási módok következtében óriási formagazdagságot, és a díszítési lehetőségek következtében hihetetlen motívumgazdagságot produkált és mentett át azokból az időkől a mai ember számára. Nem mellékes tény, hogy a régész, amikor őskori kultúrák vagy csoportok fejlődésének egyes szakaszait vizsgálja, leginkább az agyagedényeken megfigyelhető különbségekből, illetőleg hasonlóságokból következtet, mert ezek a termékek tudtak legtökéletesebben ellenállni az enyészetnek. Hiába árulkodnak az edényformák arról, hogy felhasználták a vadon termő kobaktököket, hogy a fák kérgéből is tudtak edényeket készíteni, hogy vesszőből és szalmából is előállítottak tárolókat, mindezeket az ásatások során érthető okoknál fogva nem találhatjuk meg.

A megindított fejlődés már saját törvényeit követve haladt egyre gyorsuló ütemben előre. Rájöttek, hogy némely növényi rostok és állati szőrök az orsókarika forgatásával annyira összeállnak, hogy erős szálak alakítanak. Ezeket a szálakat pedig a primitív szövőszék megszerkesztésével szőni lehetett, vagy más kötéseket alkalmazva halászásra alkalmas hálókat lehetett belőlük készíteni.

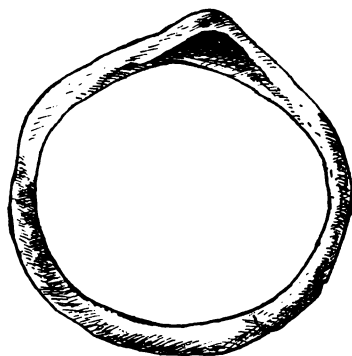
Mindezek a találmányok és vívmányok könnyebbé tették a mindennapi életet, és nagyrészen megszüntették a napról napra fenyegető éhhalál veszélyét. A társadalmi közösségek megnövekedtek, és kis falvakba tömörültek, amelyek 10–20 vagy akár 30 házat is számlálhattak. A megfelelő néprajzi analógiák alapján biztosra vehetjük, hogy az egyes házakban nagycsaládok éltek, és hogy ezek az egységek képezték a társadalom alapját is. Társadalmi szervezetük volt, ezekre olyan munkákból következtek, amelyeket csak közös erővel

hajthattak végre. Ilyenek például a telepeket körülvevő védő-
árkok. A társadalmi munkamegosztásnak viszont még a leg-
csekélyebb nyomait sem tudjuk felfedezni. Volt specializáció,
de csak a nemek közötti munkamegosztásra korlátozódott. A
férfiak feladatai közé tartozott az eszközgyártás, a házak építé-
se, a telepek védelme és a vadászat. A földművelés, az álla-
tok gondozása, az edénygyártás és a „ház körüli munkák”
mind a nőkre hárultak. És éppen ebből kifolyólag, a közös
gazdasági alaphoz való hozzájárulás ilyen aránytalan megosz-
lása következtében a korai földművelő társadalmakban az
anyagjogú „uralom” volt az uralkodó és természetesen a törzsi
leszármazást is női ágon számították. Részben ebben rejlik
annak az általánosan elterjedt gyakorlatnak a nyitja, hogy
minden neolitikus telepen gyakoriak a női agyagszobrocskák.
Ezekkel nem csak, vagy nem elsősorban a társadalom női
részének fontosságát akarták hangsúlyozni, jelenlétük a szak-
mai nyelven Földistennő kultuszának nevezett hiedelem léte-
zésére utal. Eszerint az életet adó gabona a föld megterméke-
nyült öléből származik, és a Földet, mint a valódi nőt – az
elképzelés szerint –, imákkal és áldozatokkal befolyásolni
lehet.

Ez az adat meghatározott szintű hiedelemvilágra utal, neo-
litikus társadalmak vallásáról a szó valódi értelmében mégsem
beszélhetünk.

A falvak többé-kevésbé önellátók voltak, és csekély kivé-
tellel meg tudták termelni, elő tudták állítani a számukra
szükséges eszközöket és tárgyakat. A kutató imitt-amott még-
is találkozik a kereskedelmi tevékenység megdönthetetlen
jeleivel. A vágó- és kaparószerszámokhoz szükséges kovakö-
vet és obszidiánt, vagy a baltákhoz és őrlőkövekhez szükséges
követ a mi területeink lakossága csak Erdélyből, a Balkánról
vagy Tokaj vidékéről szerezhette be. Érdekes lenne tudni,

hogy milyen áruk fejében kapta ezeket a nyersanyagokat. A gazdasági kapcsolatok a fent említett területekről még sokkal távolabb fekvő vidékekre is kiterjedtek. Így fordulhatott elő, hogy például a bánáti Botoson kiásott neolitikori sírokban olyan ékszereket találtak, amelyek földközi-tengeri kagylókból készültek.

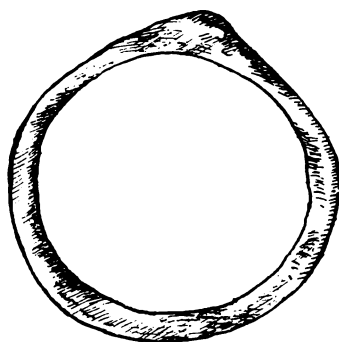

*

A vajdasági neolitikum két részre osztható: egy korai és egy késői szakaszra.

A korai-szakaszt, amelynek kezdete az időszámításunk előtti VI. évezred elejére tehető, két úgynevezett kultúra képviseli: a Starčevo-kultúra, amely legfontosabb előfordulási helyéről, valamint a Körös-kultúra, amely fő elterjedési területéről kapta nevét.

A Starčevo-kultúra elterjedésének gerincét a Morava völgye adja. Délen a Vardar felső folyásáig terjed, északon nagy vonalakban a Duna szerémségi szakasza, a Tisza alsó folyása és a Bánátot keresztülszelő Aranka határolja. A települések szétszórtnak a folyópartokon, a vízfolyások, a tavak és mocsarok

Tengeri kagylóból készített függőszek. Botos

rak partjain helyezkedtek el. Nagyon kedveltek voltak az árterekből kiemelkedő magaslatok. Legfontosabb lelőhelyei Vajdaságban Starčevo Pancsova mellett, Kozluk Versec mellett, Muzslya Zrenjanin mellett, Baštine a szerémségi Obrež mellett, valamint a Bácskában a Donja Branjevina Dernye mellett. Egész Vajdaságban csaknem száz kisebb-nagyobb lelőhelyet tartanak nyilván.

A Starčevón megfigyelt legrégebbi „házforma” többnyire szabálytalan gödörből állt, amely fölé valószínűleg ágakból és szalmából emeltek tetőt. Obrežon olyan átégett agyagdarabokat találtak, amelyek azt bizonyítják, hogy a későbbi lesülyesztett putrilakás oldala vesszőből font és sárral tapasztott függőleges falból állt.

A telepeken végzett ásatások során kis méretű pattintott kovakő szerszámokat, nem nagyszámú csiszolt, kaptafa alakú kőbaltát, csonteszközöket – árákat, lapátocskákat – és mindegyiknél nagy mennyiségű agyagedénycserepet találtak. Ép edény viszonylag kevés került felszínre. Az összes edényeket kivétel nélkül szabad kézzel alakították, néha homokkal soványított vagy (gyakrabban) gabonapelyvével kevert agyagból. Formák tekintetében nem tapasztalunk nagy változatosságot. A gömb alakú nagyobb, lapos talpú, goromba edények mellett gyakoriak a kissé kiemelt talpon álló hengeres, félgömb alakú vagy kónikus tálak. A nagyobb edények felülete szabálytalanul, seprűnyomhoz hasonló alakban felkent agyaggal díszített, vagy néha hálóminta van belekarcolva. Az apróbb, vékonyabb falú edények, főleg talpas tálak felülete finomra van simítva. Alapszínük a legtöbb esetben máj- vagy sárga színű, de ebben a csoportban igen gyakori a festett díszítés. Ez a színezés függőlegesen vagy ferdén futó vonalak alakjában, néha hálómintát vagy indákat alkotva, az eredetileg sö-

tétebb alapon fehérrel, világos alapon pirossal, vagy a két szín kombinációjával történt.

A kerámiai termékek közül említsük még meg azokat a négy lábón álló tálkákat, amelyek mécsesre emlékeztetnek, de a feltevések szerint inkább kultikus szerepet töltöttek be. Ugyanúgy, mint azok az elsődleges női jelleget hangsúlyozó szteatopig női figurák is, amelyekről már szoltunk.

Starčevo északi szomszédja, a Körös-kultúra jellegzetes tárgyait a Bácskában a Duna és a Tisza mentén, valamint a Tisza–Maros–Aranka alkotta háromszögben mindenütt megtaláljuk. Észak felé a Tisza két oldalán a Nyírségig terjed. Az előbb használt „jellegzetes” szó talán nem is illik ide, mert a Körös- és a Starčevo-kultúra között inkább a hasonlóságok a túlnyomóak.

A Körös-kultúra telephelyein egybegyűjtött állatcsontmaradványok vizsgálata alapján ki lehet mutatni, hogy a leglényegesebb különbség a két kultúra között abban volt, hogy amíg a starčevo-i népesség gazdasági alapját inkább a földművelés szolgáltatta, addig a Körös-kultúra népessége körében a földművelés és állattenyésztés mellett a vadászatnak is nagy szerep jutott.

Vajdaságban a legjelentősebb két Körös-telep Nosza és Ludas mellett található, az egyik a Gyöngyparton, a másik pedig a Budzsákban. Mindkettő a Ludas-tó partján van, de Budzsák fekvése kedvezőbb, mert egy kisebb félszigeten fog-

Finom, piros alaptónusú, fehérrel festett agyagcsésze. Starčevo

lal helyet. Megállapították, hogy a települést egy árok védte, amely a félsziget legkeskenyebb részén keresztbe futott.

Szemügyre véve a kiásott leletanyagot, a következőket mondhatjuk:

A kerámiai anyag formák szempontjából lényegesen nem különbözik az előbb tárgyalt starčevói formáktól. Csak a gömb alakú nagy fazekak között tűnnek fel meglepő nagyságú példányok, olyan tároló edények, amelyeknek a magassága eléri a 60–70 cm-t is. Ezenkívül olyan tálat lehet találni, amelyek négy kerek hernyólabon állnak. Az edények díszítése azonban változatosabb. A festés csak elvétve fordul elő a finomabb cserépdarabokon. Lehet ez a két csoport közötti kapcsolatok eredménye is, a plasztikus díszeknek viszont sok válfaja van jelen. Ilyen a nem égetett puha felületre rányomkodott és szétmaszatolt agyagrögöcskék alkotta felület, hálómintát idéző vékony, bekarcolt vonalak változatai, vagy a náddal vagy madárcsonttal benyomkodott apró köröcskék. A talán legeredetibb minta úgy keletkezett, hogy az edény egész felületét minden rendszer nélkül, de arányosan megcsipkedték, vagy a csipéseket egy vonalat követve végezték, ezáltal érett kalászra emlékeztető motívumokat kaptak. Mivel a csipéseket a még képlékeny agyagra vitték, gyakori eset, hogy az égetés által később megmerevedett felületen 6–7000 éves női ujjlenyomatokat lehet találni.

Az edények talpán rendszerint egyenletes kopások láthatók, amelyek a házak

Nagy, csipkedéssel díszített agyagedény. Ludas-Budzsák

keményre taposott földjén keletkeztek, a földre állítás alkal-mával. Könnyen magunk elé képzelhetjük azt a gyakori jelenetet, amint a házbeliek egy tagja a fül nélküli edényt tenyerei között tartva maga elé teszi, és hogy könnyen fel ne dőljön, gyengéden a földre szorítva, egyszer-kétszer meg-forgatja.

Budzsákon és Gyöngyparton is nagyon sok állati csontma-radványt szedtek össze az ásatások folyamán. Ezek elemzése betekintést enged az ottani lakosság éttrendjébe.

A csontok százalékos eloszlásából ítélve a vadászatok leg-gyakoribb áldozata a vadszamár vagy félszamár, az őstulok, a gímszarvas, az őz és a mezei nyúl volt. Sokkal kisebb szám-ban terítették le a vaddisznót, a vadmacskát, a farkast és a rókát.

Tómelléki településről lévén szó, természetes, hogy a csont-ananyag nagyszámú vízimadár maradványait tartalmazta, nem részletezve a halmaradványok sokaságát.

Nem kell különös szakértelem ahhoz, hogy a most felsorolt állatfajták habitusát tekintetbe véve, nagy vonalakban felváz-oljuk az akkori klíma és természetes környezet főbb elemeit. A vadszamár tömeges jelenléte száraz, sztyeppszerű kör-nyezetre utal, amit a nyúl jelenléte csak alátámaszt. Másrész-ről az őz, a vadmacska, a vaddisznó közeli erdők jelenlétére utal. Mivel a Szabadka környéki tavak a homokos és löszös te-rületek választóvonalán helyezkednek el, valószínűnek lát-szik, hogy az egyik biotóp az egyik, a másik biotóp pedig a másik területet foglalta el. Két kézenfekvő okból feltételez-zük, hogy az erdők a Bácska középső részét uralták. Először: ezen a területen teljesen hiányoznak a neolitikus kultúrák; másodsor: az a vastag humuszréteg, amely a Bácska termé-kenységét adja, holocénkori erdők jelenlétére vezethető visz-sza.

Időszámításunk előtt 3500 körül a koraneolitikus kultúrákat fejlettebb kultúrák váltották fel. A kutatás ma még nem tudja megmagyarázni ennek a változásnak pontos okait, sem megrajzolni pontos lefolyását. A korábbi telepeken nem észlelni erőszakos térhódítás nyomait, tehát a folyamatot mint békés fejlődést, illetőleg terjeszkedést kell elképzelnünk. A korábbi és későbbi kultúrák leletei egyébként is békés társadalmak képét tárják elénk, sírokba rakott igazi fegyverekkel először csak a rézkorszakban találkozunk.

Vajdaság területén ebben a fázisban is nagyjából két egymástól különböző kultúra jelentkezik: a vinčai és a tiszai kultúra. Az első megközelítőleg a Starčevo-kultúra elterjedési területére telepedett rá, a másik viszont a Körös-kultúráéra. A vinčai Szerbiára, Makedóniára és Erdélyre terjedt ki, a tiszai viszont, mint a nevéből is látszik, a Tisza mentére.

A vinčai kultúra legjelentősebb vajdasági lelőhelyei a következők: Gombos, Potporanj, Aradac, Botoš, Jakovo-Kormadin, Obrež és Hrtkovci (Gomolava). A tiszaiak Csóka (Kremenyák), Törökbecse (Matejski Brod), Szerbkeresztur, Tiszahegyes (Ídoš). Jellemzőnek tartom, hogy későneolitikus leleteket továbbra sem lehet találni a Bácska központi részeiben, csak az a furcsa, hogy a koraneolitikum folyamán Horgos és Ada között a Tisza jobb partján is voltak települések, a későbbi fázisban viszont itt is hiányoznak; a vinčai kultúra felfelé hatolása csak Adáig követhető.

A szóban forgó kultúrákra azt mondtuk, hogy a fejlődés magasabb fokán álltak az őket megelőző kultúráknál. Hogy ez így van, arra több bizonyítékot lehet felhozni. Mindenekelőtt telepeik hosszú időn át ugyanazokon a helyeken megszakítás nélkül léteztek úgy, hogy ott a rengeteg hulladékból és összehordott építőanyagból magaslatok, tellek keletkeztek. Ez eddig biztos jele annak, hogy a földművelést sokkal nagyobb

Edényt tartó ülő nő agyagszobrocskája – a termékenység istennője. Törökbecse

hozzáértéssel úzták, mint elődeik. A megművelt földeket nem hagyták kimerülni, és nem kényszerültek gyakran változtatgatni telepeik helyét.

Házaik már mind föld felettiak voltak, és több részről álltak. Hossznégyszög alakban leásott karók közé font vesszőkből építették, azután sárral kívülről-belülről betapasztották.

Alakra és díszítésre nézve is sokkal változatosabb kerámiai termékeket készítettek, és a továbbra is nagy számban előállított agyagszobrocskák között már olyan darabok is szép számban előfordulnak, amelyeket már esztétikai mércékkel is mérhetünk.

Különálló temetőket először ezeknél a kultúráknál figyelhetünk meg, bár gyakran előfordul, hogy halottaikat (mint a korai neolitikumban) a telepeken belül, néha hulladék-gödörökben találjuk meg. A botosi temetőben 10 sírt ástak ki, de biztos, hogy a vályogvetők sokat elpusztítottak, mielőtt a régészek a helyszínre érkeztek. Hasonló korú, 26 sírből álló temetőt a Gomolaván tártak fel. A Csókán kiásott sírok, összesen 13, a településen belüli temetkezés példái.

A kerámiai anyag vizsgálata során válnak leginkább láthatóvá azok a különbségek, amelyek a vinçai és a tiszai kultúrát megkülönböztetik.

A vinçai kultúra edénygyártásának formakincsére a kettős kúp alakok a legjellemzőbbek, valamint a magas csőtalpakon álló finomabb kivitelű tálak. Az edények felülete általában finoman sima, erre bedörzsöléssel párhuzamos kannelúrákat, árkokat vittek, vagy bekarcolással képeztek ki szögletes meandrikus díszeket, amelyeket még tűzdeléssel is kombinálhattak. Az edények falán megjelenik az emberi alak is, bár nagyon sematikus. Magas szintű ábrázolását az agyagfigurák között találjuk. Álló vagy ülő női alakok ezek, amelyek a korábbi Földanya-kultusz töretlen fejlődését bizonyítják.

A tiszai kultúra kerámiájának legjellemzőbb ismérve a szabadon futó meandrikus díszítések mellett a szögletes keretekbe zárt szalagkombinációk tömege; ezek, a kutatók véleménye szerint, szövésminták utánzatai. Ennek a kultúrának a körében is gyakoriak az agyagszobrok, akár ülő, akár álló alakban szerepelnek a női alakok. Mélyreható változásokra lehet következtetni abból a jelenségből, hogy a tiszai kultúra tartamának utolsó fázisában, időszámításunk előtt 2500 körül, a női szobrok között férfiszobrocskák is feltűnnek, és mindjárt olyan (trónon ülő) helyzetben és olyan testtartással, amilyennel később hosszú évezredekén át az uralkodókat ábrázolták. Egészen biztosan nem véletlen, hogy éppen a fenti jelenséggel párhuzamosan kezdenek a leletek között feltűnődni egy újabb korszak – a fémkorszak – előhírnökei: az apró réztárgyak.